

Joep als sluitstuk

Gijs van Oenen

Joep ontmoette ik voor het eerst in het voorjaar van 1987. Ik had een advertentie gezien in de krant: rechtsfilosofie zoekt promovendus, voor het onderzoek: ‘rationaliteit in het recht’. De Amsterdamse rechtenfaculteit ligt letterlijk rug aan rug met de toenmalige subfaculteit politicologie. Daar had ik in de voorafgaande jaren een opleiding genoten in een soort veredeld – of verarmd – marxisme, ‘de rode faculteit’ nietwaar, en de ruggelings verbonden rechtenfaculteit was mij even volkomen vreemd als de inhoud van recht, of het vak rechtsfilosofie. Wel had ik iets gelezen van de rechtsfilosoof Dworkin, *Rijk van het recht*, en dacht als politiek theoreticus dat hier een mooie relatie kon worden gelegd tussen Dworkins politieke filosofie en de gevraagde rechtsrationaliteit. Misschien zou ook ik rijk kunnen worden van het recht? Ik legde mijn heilsplan voor aan het *petite comité* dat bij nadere beschouwing de complete vakgroep rechtsfilosofie bleek te omvatten: C.W. Maris, Hendrik Kaptein, en natuurlijk Joep. Nadrukkelijk aanwezig was ook Joggli M., die er niet bij bleek te horen maar toch wel. Hoe wazig en ongefundeerd mijn beeld van dat geleerde instituut ook was, dit curieuze gezelschap leek mij onmogelijk representatief te kunnen zijn voor de juridische faculteit. Ook bij de politicologie liepen de nodige zonderlingen rond, maar hier bij de rechtsfilosofen was men – *anders*.

Ik heb een kleine zeven jaar de tijd gehad om te bedenken *hoe* anders. En daarna nog zeker het dubbele aantal jaren om te bedenken *waarom* anders. De echte details van deze uitleg zullen moeten wachten totdat Joep en ik onze eigen versie van *Het Bureau* hebben gepubliceerd. Die zeven jaar, eerst in het oude gebouw van de Gasthuisapotheek aan de Kloveniersburgwal en later wat kleiner behuisd zij het nog steeds riant aan de Achterburgwal, heb ik dus kunnen besteden aan wat wij sociale wetenschappers noemen participerende observatie; als geringe tegenprestatie schreef ik in die tijd een proefschrift. Grappig genoeg denk ik dat deze typering ook voor Joep opgaat, al bemande hij zijn post natuurlijk aanzienlijk langer. Waar weer tegenover staat dat zijn proefschrift meer om het lijf had dan het mijne. Van Hegel bijvoorbeeld had ik toen nog niet gehoord. Later wel – nu ik in Manhattan aan de Maas alweer vele jaren Hegels *Rechtsphilosophie* mag doceren, een aangename plicht waarvan ik mij gaarne kwijt al ben ik er niet zeker van dat voor alle toehoorders hetzelfde geldt, heb ik mij langzaam een beeld weten te vormen van niet alleen het *hoe*, maar ook het *waarom*.

Maar ik loop op de zaken vooruit, en daarvoor moet men zich hoeden, zoals dr phil Serenus Zeitblom in de eerste paragrafen van zijn relaas over leven en tijd van zijn vriend Adrian Leverkühn meermalen terecht opmerkt, waarbij hij duidelijk maakt dat deze uitweidingen voortvloeien uit een moeilijk bedwingbare mengeling van vrees, ontzag en enthousiasme. Een dergelijke mengeling, moet ik bekennen, bevangt mij nu evenzeer als destijds bij mijn start als assistent-in-opleiding – een functie, moet mij van het hart, waarin men niemand assisteert en ook niet in opleiding is. En in mijn geval aanvankelijk ook geen promotor heeft, aangezien de bevoegde functionaris, de

innemende voormalig staatssecretaris Jan Glastra van Loon, net was geëmeriteerd en in vervanging slechts op termijn was voorzien. Maar ik kon mij gelukkig prijzen, zo verzekerde de fungerende troika mij, want ik had nu immers *drie* begeleiders, in plaats van slechts één. De beste van alle mogelijke werelden, leken zij met Candide stellig van mening.

En de eerlijkheid gebiedt te zeggen, een tijdlang voelde ik mij ook alsof ik in de beste van alle mogelijke werelden was beland! De merkwaardige biotoop die rechtsfilosofie heette, bleek ongekende mogelijkheden te bieden om mij nieuwe materie eigen te maken en op een nieuwe manier wetenschap te bedrijven. Iets teveel mogelijkheden misschien zelfs, want van mijn oorspronkelijke onderzoeksplan bleef niet veel over. Ik kan niet nalaten te vermelden dat de positivering van dat onderzoeksplan op het daartoe van bevoegde zijde bestemde formulier, niet lang nadat mijn aanstelling officieel was ingegaan, een van de hoogtepunten vormde van mijn verblijf op de Afdeling. De vele pagina's vragen en invulvelden van het streng ogende document werden door Joep, die de leiding over deze sessie op zich had genomen, even vakkundig als afdoende buiten de orde verklaard, met de hem zo kenmerkende paradoxale combinatie van eigenschappen: ironisch maar respectvol, humoristisch doch serieus, even gezwind als ongehaast, net zo begripvol als onaangedaan. Dat deze invulprocedure uiteindelijk toch nog geruime tijd in beslag nam, moet worden verklaard uit het feit dat alle drie mijn welwillende begeleiders zich plotsklaps uit dit in mijn toenmalige ogen gewichtige ritueel losmaakten om zich elders op de gang der Afdeling te vermaken met iemand van wie ik alleen vermeld dat zij toentertijd niet alleen elders aan de universiteit werkzaam was, maar ook voorzitter van wat toen nog de Pacifistisch-Socialistische Partij heette. Deze functionaris had de taak op zich genomen om zeker te stellen dat de onafgehaalde post geadresseerd aan een feministisch filosoof die na een hoog oplopend arbeidsconflict was geparkeerd op de meest afgelegen en onvindbare institutionele plek die het College van Bestuur had kunnen bedenken, de Afdeling rechtsfilosofie dus, niet werd ontvreemd of onbevoegd geopend door de talrijke handlangers van de vijand die men overal moest vermoeden – onafgehaald, omdat de geadresseerde zelf inmiddels al weer geruime tijd in hongerstaking op de stoep van datzelfde College bivakkeerde daar zij geen genoeg kon nemen met de aangeboden, maar in haar ogen armzalige vaste onderzoeksaanstelling van vier dagen per week, het type aanstelling dus waarvoor menig ander aan de universiteit tot ongeacht welke vorm van kuiperij, intrige of verraad bereid is. Dit barokke intermezzo duurde misschien in werkelijkheid maar tien minuten, maar mij scheen het destijds wel een uur toe, vanuit mijn naïeve overtuiging dat het officieel invullen van mijn onderzoeksplan als een belangrijk institutioneel moment moest worden beschouwd.

Maar opnieuw verval ik, zoals mijn verre evenknie dr Zeitblom, in de fout van uitweiding over details en het mij voortijdig laten meeslepen door de herinnering, waarvoor ik als verontschuldiging slechts kan aanvoeren dat deze flarden uit het verleden hopelijk iets duidelijk maken over het gevoel van zowel verrukking als vervreemding dat mij overviel in dit eigenaardige gezelschap dat zich als een soort koekoeksei in de gemeenschap van de juridische faculteit leek te hebben genesteld. Later, na te zijn gestuit op een kleine armada aan nog meer zonderlinge en soms zelfs ronduit moreel ondeugdelijke figuren aan de verschillende universiteiten en

hogescholen waar ik mijn arbeid heb mogen verrichten, heb ik pas ingezien dat de universitaire werkplek, althans de plekken die ik heb mogen meemaken, in hoge mate het karakter draagt van een open inrichting. En daar is op zichzelf ook weinig mis mee, voor iemand die als ik het in ieder geval in dit opzicht met John Stuart Mill eens is dat morele waarde in niet geringe mate bestaat in het beschermen en bevorderen van idiosyncrasie en excentriciteit. Echter, bij een afdeling voor filosofie draagt deze min of meer pathologische aard geen contingent maar een noodzakelijk karakter, en dat is wat ik in deze toegegeven te omslachtige beschouwing voor de lezer probeer inzichtelijk te maken.

Zoals gezegd, ik heb mij lange tijd uitstekend vermaakt met de genoemde troika, of het kwartet eigenlijk als we voornoemde immer aanwezige en minstens zo excentrieke onderzoeker van de bijzondere rechtspleging meetellen wiens tegenprestatie voor zijn participerende observatie bij de Afdeling uiteindelijk is verschenen onder de omineuze titel *Noodzakelijk kwaad*, omineus ook in het licht van het verhaal dat ik hier zo geordend als het mij enigszins mogelijk is uit de doeken probeer te doen. Want heeft ook mijn verhaal niet te maken met een zeker noodzakelijk kwaad? – met een zeker kwaad, of een zekere afgrondelijkheid, die zich noodzakelijk aan ieder systeem voordoet, met een positie die niet bezet kan, maar noodzakelijk toch bezet moet worden? En misschien, in het allerbeste geval maar dat geval zal zich niet zo eenvoudig voordoen, worden *overstegen*? De minst geremde onder de hedendaagse hegelianen, de cultuurfilosoof Slavoj Žižek, wiens frivole eruditie ik onder ons gezegd heimelijk zeer bewonder, verwijst naar dit fenomeen met de prikkelende term *obscene supplement*, maar ik houd het in het kader van mijn uiteenzetting vooralsnog liever op noodzakelijk kwaad, al is het verschil uiteindelijk gering, en zouden we overigens ook termen kunnen gebruiken als ‘aanwezige afwezigheid’, of het pretentieuze filosofische begrip van de ‘onbewogen beweging’. Of, om een treffende en poëtische uitdrukking van dit principe uit het meesterwerk *Parsifal* ten tonele te voeren – een werk waarvan overigens ook de Sloveense geleerde zich een uitnemend kenner betoont – zou men ook kunnen spreken van een *toverspiegel*. Of misschien zou ik toch al de term moeten laten vallen die ik had voorbestemd om dit stuk de betekenis te geven die het naar mijn stellige overtuiging zou verdienen: het ‘ontsloten sluitstuk’.

Zie, nu heb ik mij laten grijpen door de verleiding om deze duistere zijde van de materie al te plastisch en uitvoerig met metaforen, vergelijkingen, synoniemen en toneelmiddelen toe te lichten, en daarmee deze uiteenzetting, die toch vooral feestelijk was bedoeld, zij het met een sardonisch randje, belast met een zware hypotheek. Nu ben ik wel verplicht om, met alle moed en overtuigingskracht die ik kan opbrengen, een vreemde en misschien afstotelijke gedachte te ontvouwen en plausibel te maken, namelijk dat het obscene supplement, de toverspiegel, het kwaad of met welk fraaigekozen metoniem we dit verschijnsel ook zullen aanduiden, een noodzakelijk en onvermijdelijk product is van de weg die we inslaan zodra we ons verstouten een systeem zoals dat van het recht, of bij extensie een faculteit van het recht, te doorgronden. Of beter gezegd, en om dat in te zien hoeft men niet eens een door de wol geverfd hegeliaan te zijn, wanneer we ons inlaten met de even noodzakelijke als onmogelijke vooronderstelling dat hier sprake zou zijn van een *systeem*. Op hetzelfde moment dat deze even zalige als onzalige gedachte bij ons opkomt, zijn we al verloren,

in die zin dat we zijn overgeleverd aan de onverbiddelijke dwang van het *System der Logik*.

Maar op het moment van die ondertekening van het van hogerhand verlangde document waarover ik sprak, en waarvan Joep zo fraai de onwezenlijkheid had weten uit te dragen, bijvoorbeeld door daar waar het formulier aansporingen bevatte als ‘zonodig een inlegvel gebruiken’, wat suggereerde dat wij vage voornemens of onbestemde tijdspaden in ondraaglijk detail zouden moeten uitspellen, de bladzijde onverstoorbaar om te slaan onder het uitspreken van de woorden ‘dat is niet nodig’, had ik van dit soort noodzakelijkheid, van dit soort *drama*, nog geen enkele weet – als een jonge Parsifal die nog slechts een eerste, onvaste blik op de graalburcht van de rechtsfilosofie heeft mogen werpen. Gelukkig, voeg ik er te mijner eigen bate snel aan toe, is zulk aanvankelijk onbegrip in hegeliaanse termen volkomen gerechtvaardigd, en zelfs *juist*. In een schitterende hedendaagse hertaling van en variatie op de Antigone, die om hier niet te memoreren redenen onder de titel *Antigonick* onlangs het licht zag, zien we de vrouwelijke *dramatis personae* hun volmaakt Hegeliaans zelfbegrip in jaloersmakend bondige formuleringen uitspreken – Antigone tot Ismene: ‘Hegel says I’m wrong’; Ismene tot Antigone: ‘But right to be wrong’. Ik moet mezelf dwingen om het vervolg van deze indrukwekkende dialoog hier niet ook weer te geven, hoezeer de lezer daarmee ook meer gesticht zou zijn dan met mijn overmatig nostalgisch verslag van mijn rechtsfilosofische wederwaardigheden, en me te beperken tot het wat minder verheven inzicht dat ik hier nog slechts aan het begin stond van enig begrip van waartoe er eigenlijk zo iets bestaat als rechtsfilosofie, welke plaats dit fenomeen heeft in het universum der dingen. Ik was, in de termen die ik hierboven gebruikte, nog in het stadium van het *hoe*, nog in het begin daarvan, laat staan dat ik besef zou hebben van het *waarom*.

Of misschien moet ik zeggen dat ik hier op een bepaalde afgeleide, negatieve vorm – negatief dan in de hegeliaanse zin, dat spreekt – wel een besef van had, namelijk in de zin dat ik reeds vermoedde dat Joep van dit soort zaken wel het hogere begrip bezat. Waarom dat precies was kan ik niet zeggen, maar het had zeker iets te maken met de superieure overtuiging waarmee hij zich weet uit te drukken – ik bedoel dat in de meest positieve zin: een onverveerd spreker die de hoogste vorm van retorica koppelt aan de meest minimale vorm van effectbejag, fetisjisme, persoonsverheerlijking, of al die andere *neigingen* die men vindt bij degenen die het ware kantiaanse ethos slechts kennen uit leerboeken en wetenschappelijke artikelen. En laten we meteen doordringen tot de kern van de zaak: de kwestie betreft niet zozeer het begrip zelf, dat kan min of meer iedereen wel verwerven door degelijke studie – de werkelijke vraag is hoe we *omgaan* met dit begrip! Hoe *tonen* we dit in ons handelen, en in ons zijn? Hoe geven we dramatische vorm aan ons weten? Het begrip toont zich met andere woorden als het ware in de beweging die het volgt, in zijn *dramaturgie* zou ik willen zeggen. In de hierboven weergegeven en niet hoog genoeg te prijzen Antigone-dialoog is dat onmiskenbaar een postmoderne dramaturgie – niet direct een vorm die Joep preferereert, stel ik mij voor, al zal hij zich het plezier dat erin tot uitdrukking komt niet laten ontzeggen, zoals ook de postmoderne Dworkin-pastiches van de ooit als Milton-kenner aangevangen Amerikaanse retoricus Stanley Fish door hem immer als bijzonder amusant werden ervaren.

Maar nu verval ik in de tegenovergestelde fout – waar ik eerst teveel uitweidde en moeite had me op de hoofdzaak te concentreren, daar vertoon ik nu de neiging juist te snel op mijn doel af te gaan. En daarmee zou ik aan dat doel voorbij schieten; want als het ook maar enigszins waar is dat inzicht een dramatische vorm kent, dan moet die vorm worden gerespecteerd en volledig worden uitgevoerd, en kan het doel alleen via de juiste beweging worden bereikt. Een beweging die men een omweg zou kunnen noemen, maar een noodzakelijke omweg, ook al, of juist omdat, zij voert langs het onbegrip – ‘right to be wrong’, in Ismenes welgekozen formulering. Anders gezegd, het doel wordt pas in die beweging gevonden, wat heet, het *ontstaat* pas in die beweging. Laat mij dan als hegeliaanse laatkomer zeggen dat ik in eerste instantie wel kon inzien dat niet toevallig de rechtsfilosofie bestond uit een verzameling excentriekelingen. En dat die excentriciteit niet alleen een private affaire kan zijn, maar dat haar waarde en betekenis mede wordt bepaald door de wijze waarop zij sociaal wordt begrepen en geaccepteerd. Dit is iets waarvan ik ook later pas kon inzien dat het op fraaie wijze ligt besloten in het regelbegrip van Herbert Hart, een van Joeps favoriete rechtsfilosofen – in dat begrip van Hart toont zich niet alleen begrip van het regelbegrip van Wittgenstein, maar ook begrip dat dit begrip ligt in de wijze waarop het in zowel de zakelijke als de persoonlijke relaties in de wetenschap wordt uitgedrukt en ‘aanvaard’ – in wat men, hoewel deze terminologie wellicht als hoogdravend zal kunnen worden ervaren, de *sociale dramaturgie* van zulk begrip zou kunnen noemen.

Veroorlooft u mij, en ik probeert de schijn van pedanterie verre van mij te houden, een enkel woord ter verduidelijking van dit onalledaagse begrip. Dat vindt zijn oorsprong in het toch opmerkelijke feit dat een zozeer in Hegel en het boeddhisme geverseerd geleerde zich desondanks zo vasthoudend heeft geprofileerd als liefhebber, ja als *beschermbeer* van het werk van Hart, voorwaar een prozaïsch exponent van het analytische denken en de daarin zo gevierde en typisch Britse *common sense*. Als een rechtsfilosofische Lohengrin treedt Joep immer onvervaard in het strijdperk om Hart te verdedigen, daar waar diens intellectuele eer dreigt te worden geschonden door met name de aantijgingen van zijn nemesi Ronald Dworkin. Toegegeven, *uncle Ronnie* is een echte Amerikaan die graag schiet vanaf de heup, en een zo gewiekst spreker dat zelfs zijn eigen schaduw hem niet kan volgen, maar men zou zeggen dat de handschoen die hij zijn voorganger in Oxford toewerpt ook door onze hoofdpersoon moeilijk valt te weigeren: ik doel hier op de *rechtenthese*, ofwel de prangende vraag wat het moderne recht nog zou voorstellen los van de *rechten van het individu* – de belangrijkste verworvenheid immers van de Franse revolutie, van het Duits idealisme, ja zelfs van Dworkins *yankee constitutionalism*, maar zo opvallend afwezig in de pennevruchten uit het perfide Albion. En verder, past toch ook niet dat *retorische* aspect van recht uitstekend bij de *theatrale* dimensie die onze geëerde denker zo duidelijk in het recht onderkent? – ofwel, bestaat de rechtswerkelijkheid niet ook en vooral in de *schijn* die zij zelf ophoudt? En zal de boeddhistisch dialecticus dan niet van mening zijn dat het de voorkeur verdient, ja zelfs als meer *integer* moet gelden!, om zich deze theatraliteit ook *eigen* te maken – om als het ware de roos bij het kruis te voegen, eerder dan om met Fish het perverse genot van de retorische onkwetsbaarheid te smaken?

Maar laat ik beter terugkeren naar de locatie, het strijdperk, waar deze titanische worsteling zich op het niveau van de dagelijkse praktijk van onze vereerde voordener

afspeelt, de faculteit der rechtsgeleerdheid, en dan natuurlijk in het bijzonder de Afdeling der rechtsfilosofie. Ach, deze hooggestemde discipline mag zich zelden verheugen in grote populariteit binnen de facultaire gemeenschap, en dan druk ik mij nog mild uit. Dat zij überhaupt nog institutionele erkenning vindt, moeten we waarschijnlijk vooral toeschrijven aan de nood die andere vakken hebben aan enige instantie waarnaar vragen die men als lastig of penibel ervaart, en dat is naar de ervaring leert al gauw het geval, kunnen worden doorverwezen. Een afvoerputje, oneerbiedig gezegd, maar dan gelegen op het hoogste punt, in plaats van het laagste, met ongemak aan beide kanten als gevolg. Voor een goed begrip van het systeem kan ik er hier niet onderuit te vermelden dat tussen beide delen, het hoge en het lage gebied zagezegd, nog een strook moet worden geïdentificeerd die af en toe onderloopt maar ook nu en dan droog valt, een soort uiterwaarden van de rechtswetenschap, in het vak bekend als de *encyclopedie* – voor menig buitenstaander een vreemde term, maar is deze ‘ronde’ discipline niet inderdaad aan de ene kant, de buitenzijde zagezegd, omringd door de praktisch zo nuttige positiefrechtelijke vakken, en aan de andere zijde, de imaginaire binnenzijde, door de onpraktische doch roemrijke rechtsfilosofie, zodat zij zich immer ingesloten zal voelen? De encyclopedie! Vinden we daar niet de meest *menselijke* – wat zeg ik: *al te menselijke* juristen? Zijn dat niet juist de meest toegewijde en begane geleerden die, om zo te zeggen namens ons allen, hopen of vermoeden dat er een systeem in het recht kan worden gevonden? Of voortreffelijker nog, hopen dat dit systeem er, ondanks zijn kennelijke fouten en onbegrijpelijkheden, is voor *ons aller heil*? Vertegenwoordigen zij niet de hoogste vorm van *right to be wrong* in het recht?

Om het maar eens duidelijk te zeggen, zodat men mij niet alsnog van al te zeer verhullende retorica zal kunnen beschuldigen: de vraag naar het *System der Logik* van het recht wordt door positieve juristen beantwoord met een onverschillig ‘zal wel’ of een bekommerd ‘moet wel’, en door de encyclopedie met een manhaftig ‘echt wel’, of wat godvrezender uitgedrukt met een *credo in unum Deum*. En ik hoop werkelijk dat men mij hier niet van een hoogst ongepast cynisme zal verdenken; niets zou meer bezijden de waarheid en voorbij mijn bedoeling zijn, en meer onrecht doen aan de mijns inziens zowel ethisch als esthetisch bevredigende en bovendien volstrekt noodzakelijke dramaturgie die ik hier probeer te schetsen, in de weinige woorden die mij ter beschikking staan. Ik ben een overtuigd verdediger van de rechtsstaat, inderdaad ook daarin ben ik net als Joep een hegeliaan, of voor mijn part – en het zijne – een kantiaan, als dat voor het gehoor meer geruststellend mocht zijn, en acht derhalve het juiste begrip van recht van cruciaal belang voor de status van de moderne mens, onderdaan en burger. Bij dat juiste begrip hoort echter, en daar ligt in dit verband de crux, dat de gemiddelde ofwel positieve jurist dit nu net *niet* heeft. Wat heet, het recht zou niet kunnen functioneren als deze zich zulk begrip zich *wel* eigen had gemaakt. De juridische opleiding, zou men dan ook kunnen zeggen, beoogt juist dit te *voorkomen*. De doorsnee jurist treft daarom hetzelfde verwijt als Hegel tot Antigone richtte: ‘geen ethisch bewustzijn’. Maar juist door hun falen maken Antigone en de juristen iets mogelijk dat groter is dan zijzelf, namelijk het grote Hegeliaanse goed van de Staat.

Maar die Staat kan er dus pas zijn als, behoorlijk wat later, een filosoof als Hegel begrijpt *dat* en *waarom* hier iets niet wordt begrepen, en waarom dit aanvankelijke onbegrip noodzakelijk is. Ongeveer zoals de Franse revolutie er pas is wanneer, na het

slopen van de Bastille, door de filosofen is begrepen *dat* dit de Franse revolutie is, en dat het slopen alleen kon en moest plaatsvinden door het nog ontbreken van zulk begrip. De uil van Minerva, zo luidt Hegels meest beknopte en waarschijnlijk daarom meest beroemde frase, vliegt pas bij schemering. En dus: zie de rechtsfilosofische mens! Hij vormt de laatste schakel in dit fascinerende *System der Logik* – de instantie die zelf niets toevoegt, maar alleen inziet dat er niets toegevoegd *hoeft* te worden. Een inzicht dat boven alle andere belangrijk is, niet omdat zij waar is – haar waarheid is in feite banaal – maar omdat zij zichzelf waar *maakt*, een acte of geste die verre van banaal is en die we ons eerder als hoogst gewaagd moeten voorstellen. Deze acte vormt de sluitsteen die haar eigen overbodigheid inziet, maar juist door dit inzicht zichzelf noodzakelijk en *groots* maakt. En toch zit er in dit grootse iets dat knaagt, *something rotten* in het koninkrijk der doelen; - iets dat, als ik Ismenes onovertroffen formule binnenstebuiten gekeerd mag hernemen, *wrong to be right* is.

Welaan, het was waarachtig niet mijn bedoeling om in dit betoog, dat toch een feestelijke en hartelijke rede wil zijn, mijn gehoor op de proef te stellen met zulke pretentieuze filosofische uitspraken en redeneringen, in plaats van de jubilaris de lof toe te zwaaien waarop deze toch de afgelopen veertig jaar geduldig en waarachtig aanspraken heeft opgebouwd, ethisch pensioen zagezegd waarvan hij de vruchten nu mag gaan plukken. Nochtans ben ik van mening dat die lof geen betere vorm kan aannemen dan een uiteenzetting over de wijze waarop betrokkene letterlijk uitdrukking heeft gegeven aan het begrip dat inherent is aan zijn positie als rechtsfilosoof. Ik zou zelfs willen zeggen: de wijze waarop hij dat begrip heeft *verdragen*, een wijze die ik hierboven al typeerde als aanwezige afwezigheid, of als onbewogen bewogenheid. Ja, ik meen zelfs te mogen zeggen dat hij *plezier* beleefde aan de wijze waarop hij zijn serie bewegingen choreografeerde, misschien nog het beste te vergelijken met de elegante wijze waarop een stierenvechter zowel uitnodigend als misleidend de stier tegemoet treedt, een subtiel positiespel waarin de ware meester in deze kunst slechts schijnbaar wijkt en zelden of nooit zijn standpunt prijsgeeft. Waarbij mijn dialectisch en wagneriaans gestemde geest dan in dat plezier ook iets herkent van de gemoedstoestand van de excentrieke graalridder Klingsor, die al wat zich afspeelt in de graalgemeenschap kan gadeslaan met een enkele blik in zijn toverspiegel, een spiegelreflectie echter waardoor tegelijkertijd zijn eigen positie tot die gemeenschap als door een brandpunt wordt gefixeerd en aan hem, juist in en door zijn eigen blik, zijn plaats wordt toegewezen. De plaats dus van het sluitstuk.

Ik merk dat mijn literaire krachten het nu gaan begeven, ik voel dat verdere aanduidingen van mijn waardering, ja zelfs bewondering voor Joep eerder tot onbegrip zullen leiden dan tot instemming, dat zij eerder aanleiding zullen geven tot vertwijfeld gelach dan tot opgelucht applaus. Ik hecht er daarom aan nogmaals te benadrukken hoe gebrekkig de metaforen zijn waarin ik mij hier heb uitgedrukt – noodzakelijk tekortschietende pogingen om in beeld te brengen hoe men het huzarenstukje volbrengt om de laatste positie in het *System der Logik* in te nemen op een wijze die tot spreken brengt dat zo'n positie evenzeer noodzakelijk als onbestaanbaar is. De minst gebrekkige typering die ik kan vinden – en als die bij mijn gehoor instemming kan vinden, dan heeft dit door menige aarzeling, zijweg en persoonlijke herinnering gekleurde betoog toch althans iets kunnen overbrengen van wat ik zie als Joeps

grootheid – is die van het ‘ontsloten sluitstuk’, het sluitstuk dat in, door en ondanks zijn vaste plaats deze positie weet te ont-sluiten – tegelijk een vorm van aanvaarding van het systeem, en van ontwijken ervan. Een onmenselijke prestatie, in zekere zin, ongeveer zoals die welke Hegel toebedacht aan de ‘majesteit’ – maar als ik nog een laatste keer Joep mag citeren: menselijke trekjes, daar houden wij niet van.